

403-442, m.n. 405, 407, 427. Groens besluit in BZ 1850B, 88. De laatste collaties verdwenen pas in 1922. S. Faber, 'De afschaving van de collatierechten', in: G.J. Schutte, J. Vree (red.), *Om de toekomst van het protestantse Nederland. De gevolgen van de grondwets-hervorming van 1848 voor kerk, staat en maatschappij*, Zoetermeer 1998, 81-90, m.n. 86, 89.

¹⁴² *Hand. syn. Ned. Herv. Kerk* 1835, 81, en Van Alphen, NKH 1888, bijl. M, bij 56.

¹⁴³ N. Wiltens, *Kerkelyk plakaatboek (...)* I, 's-Gravenhage 1722, 607, 610.

¹⁴⁴ De twee laatstgenoemde protestantse kerkgenootschappen ontvingen wel subsidie op tractementen van hun predikanten e.d. Alleen de afgescheidenen, die in 1872 het op één na grootste protestantse kerkgenootschap vormden, hebben nooit subsidie ontvangen; zij wezen dit in genoemd jaar zelfs principieel af; J. Vree, 'Van separatie naar integratie: de afgescheidenen en hun kerk in de Nederlandse samenleving (1834-1892)', in: R. Kranenburg, W. Stoker (red.), *Religies en (on)gelijkheid in een plurale samenleving*, Leuven/Apeldoorn 1995, 161-176, m.n. 170v.

¹⁴⁵ Tj. Barnard, *Van 'verstoren kind' tot belijdende kerk. De Remonstrantse Broederschap tussen 1850 en 1940*, Amsterdam 2006, 44-65.

haar rekening nam, schiep dat nieuwe wederzijdse verplichtingen. Op de Rijksbegroting van 1836 was voor de hervormden een bedrag vastgelegd van f 2.500; inclusief het bedrag voor de lutheranen kwam dat op f 3.100. De uitgaven op deze post over 1848, het jaar dat de kerken in principe van de staat werden gescheiden, waren toen inmiddels gestegen tot f 3.517. In de jaren die volgden liepen de uitgaven nog steeds op; in 1867 werd het hoogste bedrag uitgekeerd: f 5.279. Pas daarna begon de subsidie snel te dalen; in 1872 bedroeg ze nog slechts f 1.624.¹⁴² Het was dus vooral de overheid, niet de kerk zelf, die de voorwaarden schiep waarop het moderne pastoraat kon opbloeien: de kerk kwam op kosten van 's lands kas naar de mensen toe. In feite herleefden aldus oude tijden. In 1654 verordeneerden de Staten van Holland en West-Friesland in hun wijsheid dat het goed zou zijn als de predikanten, onder meer ter bekering van de 'Paepsgesinden', 'Proponenten uyt 's Landts Collegien' in een soort tweejarige stage naast zich zouden krijgen. Met aldus geïntensiveerde catechese, 'particuliere besoecking en aenspraken', zou er bij 'eenvoudige Luyden' heel wat bereikt kunnen worden.¹⁴³ Als tegenprestatie stond de kerk in haar reglement van 1844 toe dat de overheid nu ook bij de benoeming van (ook deels) door haar bekostigde hulppredikers een vinger in de pap kreeg. Als het Rijk (mee)betaalde voor een vaste hulpprediker, mocht het ministerie van Eredienst aan de betreffende gemeente een zestal kandidaten voorleggen, waaruit gekozen kon worden; bij een tijdelijke hulpprediker was dat een drietal. Dat de tijden daarna snel veranderden, blijkt uit het feit dat deze bepaling in het reglement van 1860 ontbrak.

Anders dan de hervormden en lutheranen ontvingen de remonstranten en doopsgezinden geen subsidie voor hun hulppredikers.¹⁴⁴ Bij de remonstranten waren die niet zo nodig, omdat tot 1867, het jaar waarin bij de hervormden het kerkelijke kiesrecht werd ingevoerd, waardoor een aantal modernen dat zich door de orthodoxie in het nauw zag gebracht, naar de remonstranten overging, het aantal remonstrantse gemeenten eer af- dan toenam.¹⁴⁵ Bij de doopsgezinden kan een rol gespeeld hebben dat zij, hun traditie getrouw, liever afstand tot de staat hielden. Wel werden bij laatstgenoemden hulppredikers ingezet, maar waarschijnlijk niet speciaal voor de uitbouw van enkele nieuwe gemeenten die in deze tijd ontstonden.¹⁴⁶

Slotsom

Wanneer we de belangrijkste bevindingen samenvatten, kan in de eerste plaats gesteld worden dat de bewegingen op de Nederlandse kandidatenmarkt niet afdoende te verklaren zijn als daar niet de expansie van het aantal arbeidsplaatsen in Nederland, maar ook